

ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ СЕЛЯНСЬКОГО ДВОРУ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ ПОДІЛЛЯ (С. ОРЛІВКА ТЕПЛИЦЬКОГО Р-НУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛ.)

Сергій Довгань

Виникнення та розвиток певних форм і типів забудови селянського двору зумовлені передусім соціально-економічними факторами в їх конкретно-історичному вияві. Поняття «селянський двір» у минулому на Україні не обмежувалося лише відокремленою присадибною ділянкою землі з будівлями. Основний його зміст становив земельний наділ, певна кількість десятин орної землі¹. Ландшафт і планувальна структура поселення впливали на конфігурацію садибної ділянки.

Архітектурний ансамбль давньої садиби обумовлювався взаєморозміщенням житлових і господарських споруд, розташуванням хати щодо вулиці, формами та кольором надвірних будівель, огорожею та іншими компонентами. Комплекси житлових, господарсько-побутових і допоміжних приміщень різних господарств помітно відрізнялися, залежно від соціального стану селянина. Принцип взаємного розміщення будівель не завжди і не скрізь був чітко визначеним. Так, хліви були й окремі, і під одним дахом із клунею, а також при хаті, з боку сіней, рідше — примикали безпосередньо до житлового приміщення, продовжуючи його повздовжній профіль².

Хата завжди була центром селянської садиби. Остання займала земельну ділянку, на якій у певному порядку розміщували, крім житла, ще й господарські будівлі із загородами, сад, город. Будівлі, хоч і мали основні функції, проте їх використовували й за іншим призначенням. Часто в хаті не тільки спали та їли, а й тримали взимку молодняк худоби, пряли і виконували багато різних робіт. Водночас селяни влітку, а іноді й узимку, спали не тільки в хаті, а й у коморі, клуні, сінях, тобто як житло використовували господарські приміщення. Від характеру виробничої діяльності членів се-

лянської родини залежали розміри, кількість господарських будівель³.

Давні хліборобські традиції українського селянства знайшли своє відображення в різних сферах життя народу, його матеріальній і духовній культурі. Важливе місце в пізнанні цих традицій займає народна архітектурна спадщина й передусім будівлі, безпосередньо пов'язані з хліборобською справою, — клуні, комори, млини та ін. Зміни в системі господарювання на селі сприяли практично цілковитому зникненню традиційних хліборобських будівель. Тільки поодинокі об'єкти уціліли в системі сучасної сільської забудови. Тому надзвичайно важливо зібрати і зберегти для історії інформацію про ці реліктові типи споруд, що увічнюють працю хлібороба⁴.

У своїх працях дослідник Т. Косміна поділяє всі господарські будівлі на групи за їх функцією — будівлі для зберігання продуктів землеробства: клуня (стодола), комора (шпихлір), коші (кошниця), льох (погріб, катрага, катрана); будівлі для худоби: хлів, хлівець, стайня, обора (гобора), саж (бурдей), курник; будівлі для схову сільськогосподарського інвентарю: повідка, шопа, возовня, піддашся; інші будівлі двору: літні кухні, бані, сушні тощо; малі архітектурні форми: вулики, кролятники, криниці, огорожі⁵.

З хліборобськими традиціями українського селянина пов'язане передусім будівництво в системі традиційного двору такої споруди, як клуня. Цю значних розмірів будівлю використовували для зберігання необмолоченого хліба, просушки снопів та їх обмолоту. У клуні залишалася солома й полова після обмолоту, тут зберігали ціпи, граблі, вила, лопатки й решета для віяння зерна, інші знаряддя. Зручно було в клуні

розміщувати і січкарю. Досить поширена в минулому, ця традиційна будівля ⁶ в с. Орлівка Теплицького району Вінницької області відома як клуня, стодола, тік. Поки що вона залишається маловивченим типом у народному будівництві.

Клуня — необхідний елемент землеробського господарства. Кількість таких споруд та їхні розміри залежали від майнового стану селянина. Траплялися випадки, коли заможні селяни мали по дві клуні: для хліба та сіна. Безземельні й малоземельні селяни складали снопи необмолоченими у стіжки, зберігаючи їх так до весни. За гарної погоди, звільнивши у дворі місце від снігу, їх обмолочували ⁷. Стіни в клунях будували каркасні з дерев'яним та глиняним заповненням. Часто для них використовували лозу, очерет та соломку, обмазували з обох боків глиною, залишаючи отвори для вентиляції. Дах підтримувався стінами. Хоча траплялися випадки, коли дах двосхилої конструкції спирався на сохи, такий варіант був поширений до 20–30-х років ХХ ст. ⁸ До першої половини ХХ ст. клуні будували окремо від інших господарських споруд, щоб уникнути загоряння під час пожежі. Це було можливо за наявності великої ділянки землі під будівництво. Обезземелення селян, яке особливо посилювалося на початку ХХ ст., призвело до зменшення розмірів усіх господарських будівель у середняцьких та бідняцьких господарствах і змусило об'єднувати під спільним дахом споруди, заощаджуючи ґрунт садиби ⁹. Ця справа не оминула й селян с. Орлівка.

Для обмолоту снопів готували тік. Він був закритий (у клуні) та відкритий. Відкриті токи були на подвір'ї, у степу, у полі. Це був майданчик круглої або квадратної форми, натовчений та змащений глиною. Для зберігання сіна та соломи окремо будували споруду без стін — клуню, яку ще називали «піднавісом»: із чотирьох або шести стовпів, на яких тримався одно-, рідше — двосхилий дах ¹⁰.

Важливою господарською спорудою була і залишається комора. Її призначення — збе-

рігання намолоченого зерна, борошна, продуктів харчування, одягу та інших речей, що мали велике значення для селянина. За її вмістом оцінювали, наскільки заможною є родина. Комору намагалися будувати поблизу житлових приміщень, у центрі садиби. Стіни зводили каркасні з глиняним наповненням. Для каркаса використовували найміцніші породи дерев (дуб, акація). Стіни робили товстими та міцними. Дах у коморі був дво- або чотирисхилої конструкції. Комора мала стелю та горище. У ХХ ст. почали будувати комори, об'єднані спільним дахом з іншими господарськими спорудами. Підлогу в коморі намагалися робити вищою від рівня землі, з метою захисту всього, що в ній зберігалось, від вологи та шкідників. Комори могли розміщуватися і в житлових будівлях, що було зручно для використання в холодну пору року та для захисту від злодіїв.

Для зберігання кукурудзи в качанах використовували кошниці. Вони набули поширення в с. Орлівка з 60-х років ХХ ст., у зв'язку з великою кількістю кукурудзяних посівів. Кошниця — квадратної форми невелика за розмірами споруда, обплетена лозою або оббита дошками, найчастіше з односхилою конструкцією даху. Її дно було вищим від рівня землі, подібно до комори ¹¹.

Обов'язковою для Поділля господарською спорудою був погріб (льох), який викопували на глибину до 3 м—4 м на подвір'ї. Траплялися випадки, коли льохи розміщували під коморою, літньою кухнею, рідше — під хатою. Коли льох стояв окремо, то над ним споруджували двосхилу покрівлю ¹². Він був призначений для зберігання картоплі, моркви, буряків, інших овочів та фруктів, для солінь. Одним із різновидів льоху була яма, в якій здебільшого зберігали буряки, картоплю та інші овочі, якими годували худобу.

Для утримання худоби (корів) будували хлів. Зазвичай його розміщували у дворі. Його розмір залежав насамперед від чисельності худоби. Коней тримали в стайні. Для цих двох господарських будівель був поши-

рений варіант стін «у закидку» та обмазкою глиною з двох боків. Біля них могли прибудувати обори, де худоба та коні вільно рухалися без прив'язування. Для утримування свиней будували кучу. Згодом, у другій половині ХХ ст., до неї прибудували обору, що дало змогу краще доглядати свиней теплої пори року.

Курник влаштовували для утримування свійської птиці. Це була звичайна господарська будівля із стінами, плетеними з лози та обмащеними глиною. З лози робили спеціальні «підра» у формі драбини та вимощували із сіна чи соломи гнізда. Для овець і кіз будували кошару або ж їх утримували біля великої рогатої худоби. Влітку вони перебували в спеціально збудованих огорожах — оборах. Усі ці будівлі для утримання худоби ще могли називати «хлівом»¹³.

Існували також будівлі для зберігання сільськогосподарського інвентарю — возовня, повітка, шопа. У возовнях зберігали віз, сани, брички. Для зберігання упряжі та іншого сільськогосподарського знаряддя використовували повітку. Шопа була пристосована для зберігання плуга, борін, кіс, сокир, лопат, грабелів тощо яким працювали біля землі. Це були накриття з одно- чи двосхилою конструкцією даху. Часто ці споруди мали лише дві або три стіни¹⁴.

На початку ХХ ст. з'явилися літні кухні. Проте вони відрізнялися від сучасних за розмірами та способом будівництва. Це були своєрідні будівлі, які мали тільки дах, що тримався на чотирьох і більше стовпцях. У заможних селян літні кухні будували із стінами. Здебільшого це були однокамерні приміщення. У літніх кухнях другої половини ХХ ст., крім печі, ставили газові плити, кухонний стіл, холодильник. Літні кухні почали масово використовувати в теплу пору року, а інколи, як житло, і цілий рік, збудувавши плиту для обігрівання і приготування їжі та розмістивши ліжка. Поряд із літніми кухнями будували бані та сушні. Проте вони не були такого масового використання.

До групи, умовно нами названої як мала архітектурна форма, належать вулики, кролятники, криниці та огорожі¹⁵.

Бджільництво — один із найдавніших промислів, що побутував серед українців. Воно постійно розвивалося, змінювалися умови та знаряддя праці, форми вуликів. У ХІХ ст. були поширені круглі вулики з дерев'яних колод. Їх ще називали дуплянками, бо виготовляли з деревини, що мала дупло. А вже у 20-х роках ХХ ст. у заможних селян Орлівки з'являються вулики з каркасною конструкцією стін та дво- чи односхилим дахом, квадратної або прямокутної форми. Такими рамковими вуликами користуються і сьогодні. Тут налічується до 20 дворів із вуликами, загальна кількість яких сягає 250—300 шт.

У другій половині ХХ ст. у с. Орлівка активно почали розводити кролів. Для них виготовляли дерев'яні клітки прямокутної форми з односхилим дашком. Траплялися випадки, коли тварин тримали у звичайних ямах. Такий спосіб розведення був більш продуктивним, однак не набув поширення¹⁶.

Перед початком забудови господар обов'язково дізнавався, чи глибоко на обраній місцевості залягає вода. Криницю намагалися копати біля свого двору. Історія виникнення криниць і колодязів сягає прадавніх часів, коли людина мусила боротися за своє існування. Вона селилася там, де була вода та їжа для худоби, також мандрувала від річки до річки, від джерела до джерела. Коли почали копати колодязі, зникла й мотивація до мандрівок: адже можна було надовго зупинитися на одному місці. Отже, можна вважати, що криниця й колодязь певною мірою сприяли переходу до осідлої культури¹⁷.

Мабуть, з появою першого житла в с. Орлівка з'явилася перша криниця, викопана людиною. Поступово кількість криниць зростала. Їх копанням займалися майстри в цій галузі, які спочатку повинні були обрати місце (а це вимагало особливих знань). Криниці обкладали камінням, з 20—30-х років ХХ ст. послуговувалися так званими пудла-

ми у формі кільця, якими почали обкладали стіни в криниці, щоб уникнути обвалів та підмивання стін¹⁸.

Існує кілька способів піднімання води з криниці, залежно від її глибини. Для великих глибин використовували коловорот, встановлений на двох стовпах над криницею. Такий спосіб і сьогодні є найпоширенішим у цьому населеному пункті. Інший, менш поширений, — називався «журавель». Він складався із стовпа, завершеного *вилами*, поміж якими вкладали довгу жердину. На одному кінці цієї жердини прикріплювали гачок або ланцюг для відра, а на іншому — тягар для противаги. Для витягування води також використовували звичайну *ключку* (жердина з гачком на одному кінці), на яку чіпляли відро та опускали в криницю. Такий спосіб годився для криниць, розміщених у низовині, де рівень води близько поверхні землі.

До 70-х років ХХ ст. кількість криниць була незначною — на одній вулиці не більше десятка. На сьогоднішній день майже в кожному дворі є криниця. З 1970-х років для копання використовують спеціальні бурмашини, а з 80—90-х років ХХ ст. для підняття води з криниць — спеціальні електронасоси. Для поліпшення естетичних якостей криниці обкладають цеглою, роблять невеличкі накриття¹⁹.

За давніми народними віруваннями, огорожа символізує магічне коло, що оберігає людей від нечистої сили. За його межі їй не потрапити, а тому можна спокійно працювати або відпочивати. Руйнування огорожі або воріт, та ще й на початку року, сприймали як лихий знак²⁰. У с. Орлівка навіть найбідніша родина намагалася огородити свій двір, свою садибу. Найпоширенішим матеріалом для будівництва огорож було дерево. До 80-х років ХХ ст. переважали огорожі з верболозу горизонтального плетіння. У другій половині ХХ ст. з'явилися огорожі з дерев'яних рейок, які прибивали за допомогою металевих цвяхів. Це так звані «тин, зроблений із штафет». Крім того, з'являються огорожі, вимурувані з каменю. У 1990-х роках набули поширення металеві огорожі промислового виробництва

і виготовлені сільськими майстрами. Набули поширення й цементно-піщані огорожі промислового виробництва, а також огорожі з металевої сітки.

Частинами огорожі є ворота та хвіртка. До 90-х років ХХ ст. сільські майстри зазвичай виготовляли ворота з дерева. Однак з 80—90-х років ХХ ст. набув поширення метал (залізо), завдяки його міцності та пластичності, що продовжували термін функціонування всіх складових огорожі²¹.

Дослідження народної архітектури с. Горлівка, як одного з поселень Південно-Східного Поділля (наприкінці ХІХ ст.), дало можливість розкрити етапи розвитку цієї галузі. Історичні, економічні та соціальні фактори вплинули на формування якісно нових рис і масштабів сільської забудови. Вони носять об'єктивний і динамічний характер, зумовлений неухильним поступом науково-технічного прогресу, зростанням рівня матеріального добробуту й культури, збільшенням виробництва будівельних матеріалів, механізацією робіт, розробленням типових проектів житла й комплексного благоустрою сільських населених пунктів²².

У ході дослідження господарського будівництва с. Орлівка були виявлені деякі пам'ятки кінця ХІХ ст., що дало змогу провести паралелі між минулим та сьогоднішнім, порівняти і знайти відмінності в плануванні та зведенні господарських споруд.

Виходячи з наших досліджень архітектурних особливостей даного населеного пункту, можна стверджувати, що первинним і основним стіновим матеріалом до 80-х років ХХ ст. була глина. Деревину в конструкції стін використовувалась як каркас. Ці особливості притаманні не тільки с. Орлівка, а й іншим населеним пунктам Південно-Східного Поділля.

Докорінні зміни в садибній забудові селяннинішнього часу призвели до поступового нівелювання локальних і регіональних особливостей народного будівництва.

- ¹ *Косміна Т.* Сільське житло Поділля: кінець XIX–XX ст. – К., 1980. – С. 65.
- ² *Данилюк А.* Українська хата. – К., 1991. – С. 73.
- ³ Там само. – С. 72.
- ⁴ *Прибега Л.* Хліборобські будівлі українського села XIX – початку XX ст. // НТЕ. – 1993. – № 4. – С. 37.
- ⁵ *Косміна Т.* Сільське житло Поділля... – С. 86.
- ⁶ *Прибега Л.* Хліборобські будівлі українського села XIX – початку XX ст. – С. 38.
- ⁷ *Косміна Т.* Сільське життя Поділля... – С. 86.
- ⁸ Запис автора, 11. 09. 2006 р. від жителя с. Орлівка Вальовського С. О., 1924 р. н.
- ⁹ *Косміна Т.* Сільське житло Поділля... – С. 87.
- ¹⁰ Польові дослідження автора, 11. 09. 2006 р. в с. Орлівка Теплицького р-ну Вінницької обл.
- ¹¹ Польові дослідження автора, 16. 08. 2006 р. в с. Орлівка Теплицького р-ну Вінницької обл.
- ¹² *Косміна Т.* Сільське житло Поділля... – С. 102.
- ¹³ Польові дослідження автора, 17. 07. 2005 р. в с. Орлівка Теплицького р-ну Вінницької обл.
- ¹⁴ Запис автора, 18.07.2005 р. від жительки с. Орлівка Вальовської М. О., 1924 р. н.
- ¹⁵ *Косміна Т.* Сільське житло Поділля... – С. 105.
- ¹⁶ Польові дослідження автора 11. 07. 2007 р. в с. Орлівка Теплицького р-ну Вінницької області.
- ¹⁷ *Данилюк А.* Українська хата. – С. 73.
- ¹⁸ Запис автора, 08. 07. 2007 р. від жителя с. Орлівка Довганя О. П., 1952 р. н.
- ¹⁹ Польові дослідження автора, 19.07.2007 р. в с. Орлівка Теплицького р-ну Вінницької обл.
- ²⁰ *Данилюк А.* Українська хата. – С. 95.
- ²¹ Польові дослідження автора, 21. 07. 2007 р. в с. Орлівка Теплицького р-ну Вінницької обл.
- ²² *Данилюк А.* Українська хата. – С. 101.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ СІЛ ВІННИЧЧИНИ НА УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

Максим Пилипак

«Таке время було, що спіймав на дорозі, привів додому, пересадив через перелаз, а тато відкрив двері. Ніхто і не повечеряв, не поснідав — ні старости, ні нанашки, але так з бабою вже п'ятдесят п'ятий рік живемо...»

[Барібан Семен Леонтьович (1922 р. н.)
житель с. Буша].

Серед актуальних проблем сучасних досліджень особливий інтерес викликає вивчення змін весільної обрядовості, загально регіональних та локальних особливостей весілля порубіжних сіл. Як справедливо зазначають дослідники, «студіювання локальної специфіки українського весілля навіть на рівні окремих сіл — один з пріоритетних напрямків» [1]. Наше дослідження присвячене актуальній проблемі вивчення весільної обрядовості сіл — Буші, Дорошівки, Слободи Бушанської Ямпільського району на Вінниччині, що межують із Молдавією. Весілля названих сіл має як характерні, так і виразні локальні особливості, що вирізняють весільний ритуал від сусідніх сіл То-

машпільського й Чернівецького районів Вінницької області. Культурна специфіка цих порубіжних сіл сформувалася в результаті тривалих зв'язків українців і молдаван. Проблему взаємовпливу двох культур у традиційній родинній обрядовості розглянуто в праці українських дослідників «Украинско-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма» [2], в якій проаналізовано динаміку перетворення в способі життя, побуті, матеріальній та духовній культурі українського й молдавського народів, історичні аспекти їх культурних взаємозв'язків. Загалом у структурі весілля та його формі втілення (етапи, дії, атрибутика, музично-пісенний супровід) у порубіжних селах південних районів Вінниччини переважають загальноподільські ознаки. Основу сучасних передвесільних звичаїв та обрядів становлять сватання, запрошення на весілля, приготування весільних страв, у тому числі ритуального хліба. Кожен із цих елементів весільного обряду, видозмінюючись, має також різний ступінь збережен-